

Romové, Československo a transnacionalismus

Lenka J. Budilová – Marek Jakoubek¹

Katedra antropologie, Filozofická fakulta, Západočeská univerzita, Plzeň

Roma, Czechoslovakia and Transnationalism. The fall of communism in Central and Eastern Europe and the emergence of two independent states – the Czech and Slovak Republics – brought wide-ranging changes in how inhabitants' identity is perceived in these states. The division of Czechoslovakia established new borders, which, nevertheless, did not have any strong effects, either on migratory movements between the newly founded states, or on the perception of group identity for some of the Roma/Gypsy groups in these countries. The EU integration process in recent years has brought about new opportunities – movements of people, job opportunities and more intensive labour migrations. We discuss the problem of identity of a particular Roma/Gypsy group and the effect that recent social and political changes have had on their perception of who they are. The core of our investigation concerns questions of identity (local identity, kinship identity, state identity, European identity or a trans-national Roma identity?). We will discuss interrelationships between various strata of identities and the extent to which these relationships are influenced by the contemporary processes of EU integration. Sociológia 2014, Vol. 46 (No. 5: 487-503)

Key words: Roma; Gypsies; Czechoslovakia; kinship; identity; locality; migration

Prolog

V textech zabývajících se problematikou transnacionalismu² vystupují Romové/Cikáni v typickém případě jako *diaspora*. (Viz např. Armstrong 1976: 393; Safran 1991: 87, 96; Sheffer 1995: 23-25, 26) Romové/Cikáni jsou tedy v příslušných textech tematizováni *en bloc* jako skupina, resp. *komunita*, přičemž základem členství v této komunitě a také konstitutivním prvkem této komunity jakožto komunity je shodná etnicita, resp. národnost, takto též považovaná za klíčovou položku v souboru kolektivních identit odpovídajících participantů. (Srov. Hirt 2004) Uvedeným způsobem orientované texty pracují s tezí o romské/cikánské diaspoře obvykle v západo- či celoevropském, anebo dokonce světovém kontextu, tedy na poměrně vysoké (makro)úrovni. Tomu pak též odpovídá příslušná argumentace, která má ke skutečnému jednání členů této (údajně) diaspory poměrně daleko. Cílem následujících stránek nebude přímá polemika s danými texty, resp. s uvedeným způsobem uvažování o Romech/Cikánech. Namísto toho na následujících stránkách předložíme popis transnacionálního jednání aktérů (Romů/Cikánů), které ovšem budeme sledovat v alternativní a zkušenosti bližší (*experience-near*) antropologické perspektivě, přičemž jednotkou, v jejímž rámci budeme sledovat re/produkcí odpovídajících

¹ Korespondence: Mgr. Lenka J. Budilová, Ph.D., Doc. PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. et Ph.D., Katedra antropologie, FF ZCU, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, Česká republika. E-mail: budlenka@hotmail.com; jakoubek@ksa.zcu.cz

² Ke konceptu transnacionalismu viz např. Basch – Glick Schiller – Szanton Blanc 1994; Vertovec – Cohen 1999 či Werbner 1990; viz též časopis *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*; v češtině viz *Sociální studia* 2009 či Szaló 2007.

transnacionálních vazeb, bude nikoli (romská/cikánská) *etnická* skupina, potažmo romská *diaspora*, ale konkrétní (romská/cikánská) *příbuzenská* skupina. Kontextem našeho popisu pak bude Československo a jeho nástupnické státy, tedy Česká a Slovenská republika, s důrazem na období od konce druhé světové války.

Úvod

V následujícím textu se pokusíme na příkladu jedné romské/cikánské skupiny žijící na území České a Slovenské republiky ukázat, jakým způsobem v průběhu posledních šedesáti let ovlivňovala eliminace, resp. znovuvytvoření státněpolitické hranice mezi oběma státy, charakter této skupiny a identitu jejích členů. Ohniskem našeho zájmu bude téma příbuzenských vztahů a migrace, které, jak si ukážeme, měly klíčový vliv na utváření identity členů sledované skupiny. Problém migrace a příbuzenství se zde pokusíme uchopit v perspektivě dynamické; předmětem našeho zájmu budou proměny sledované skupiny v průběhu posledních několika dekad. Budeme tedy zkoumat vzájemné ovlivňování migrace a příbuzenských vztahů a ukážeme si, jaké mohou mít naše závěry důsledky pro koncept „romské komunity“ v České a Slovenské republice. Data analyzovaná v tomto textu jsou výsledkem terénního výzkumu uskutečňovaného v letech 2000 – 2013 ve slovenských romských osadách³ a v českých městských tzv. cikánských ghettech, resp. sociálně vyloučených lokalitách.

Pro vyjasnění používané terminologie čtenáře upozorňujeme, že hovoříme-li nespecifikovaně o populacích označovaných v České a Slovenské republice jako „romské“, „cikánské“ či „cigánské“, používáme obvykle (abychom učinili zadost jak politické korektnosti /Romové/, tak historicko-etnografické realitě /Cikáni/) termín Romové/Cikáni. Když ovšem hovoříme o našich informáto-rech, nazýváme je „Cigáni“, k čemuž nás zavazuje antropologická etika – naši informátoři se tak totiž sami nazývají a ostatní zmíněné termíny považují za pejorativní a jejich používání vzhledem k sobě samým odmítají. Za zmínku přitom stojí, že jak naši informátoři žijící na Slovensku, tak ti, kteří žijí například už celá desetiletí v Čechách, nebo se zde již narodili, odmítají českou variantu „Cikáni“ a prosazují slovenskou verzi téhož termínu, tedy „Cigáni“. V romštině⁴ přitom pro označení sebe samých používají termín „Roma“; termín

³ Pro definici termínu romská (cigánská) osada srov. Budilová – Jakoubek 2005b.

⁴ Je třeba zdůraznit, že zdaleka ne všichni naši informátoři hovoří romsky. Většina z nich je bilingvní a hovoří romsky a zároveň slovensky nebo česky. Mateřským jazykem některých z nich (tj. informátorů žijících v českých lokalitách), je romský etnolekt češtiny; Tito lidé většinou romštinu ovládají pasivně, ale nehovoří jí. Jiní ovšem romsky už ani nehovoří, ani nerozumějí. Ve slovenských osadách je situace obvykle taková, že děti do 5-6 let hovoří jenom romsky, od školního věku pak ovládají jak romštinu, tak slovenštinu (resp. její východoslovenskou variantu, šarištinu). Přes tuto lingvistickou fragmentaci je však tato skupina koherentní a kompaktní.

„Cigáni“ přitom chápou jako překladový a bez negativních konotací a jeho používání jednoznačně upřednostňují. Jejich volbu tedy budeme respektovat.

Uvedení do kontextu. Romové/Cikáni v České a Slovenské republice

Na území dnešní České a Slovenské republiky proběhlo v minulém století několik velkých migračních vln romských/cikánských populací. Jedním z nejdůležitějších výsledků těchto přesunů obyvatelstva je fakt, že Romové/Cikáni žijící dnes na území České republiky jsou ve srovnání s těmi, kteří žili na stejném území před rokem 1945, naprosto odlišnými skupinami. (Srov. Lípá 1965: 5-9) Naprostá většina romských/cikánských populací žijících dnes v České republice jsou potomci skupin, které sem začaly přicházet ze Slovenska po skončení druhé světové války. Před válkou zde žily skupiny tzv. českých a moravských Romů, kteří byli kulturně značně odlišní od současných romských/cikánských populací. (Srov. např. Hanzal 2004) Většina příslušníků těchto skupin nepřežila druhou světovou válku. Tomuto smutnému období české historie byla v posledních dekádách věnována značná pozornost a stalo se patrně vůbec nejstudovanější kapitolou historie českých a moravských Cikánů/Romů. (Viz Nečas 1981: 84-103; Nečas 1999: 66-83; Nečas 2000; Lípá 1990; Pape 1997, Van Baar 2008) Uvádí se, že z několika tisíc osob žijících na území dnešní ČR před druhou světovou válkou zůstalo po roce 1945 sotva několik set osob. (Srov. Haišman 1999; Nečas 1999: 83)

V poválečném období pak byly zejména severní a západní pohraniční regiony tehdejšího Československa – tzv. Sudety – svědky velkých přesunů obyvatelstva. Před válkou byla řada těchto oblastí obývána z větší části německým obyvatelstvem, některá města a obce byly čistě německé. Po odsunu Němců, k němuž došlo po roce 1945, se z těchto dříve prosperujících regionů staly prázdné a vylištěné oblasti (srov. Staněk 1991; Brandes 2001), které bylo potřeba (znovu) osídlit. V poválečném období tak začaly být tyto oblasti nejdříve spontánně, později řízeně znovu zalidňovány. Československá vláda za tímto účelem vyzývala k jejich osídlování nejrůznější skupiny obyvatelstva, mezi nimiž byly vedle Čechů z vnitrozemí například také tzv. české krajanské komunity ze zahraničí, např. z Rumunska, Bulharska, Jugoslávie (srov. Nosková – Váchová 2000; Vaculík 1993), Ukrajiny (Vaculík 1984), a další. Jedněmi z nově příchozích byli také Romové/Cikáni ze Slovenska. Migrace ze Slovenska byla usnadněna nejen odsunem německého obyvatelstva z pohraničních oblastí, ale také (dočasným) zrušením státní hranice mezi Českou a Slovenskou republikou. Romové/Cikáni přicházeli zpočátku spontánně, přinejmenším někteří z nich v důsledku špatné poválečné situace na východním Slovensku – v některých oblastech byly romské osady během války zbourány, přemístěny či vypáleny (srov. Hübschmannová 2006; Vagačová – Fotta 2006) a jejich někdejší obyvatelé se tak po skončení války neměli kam

vrátit). V Čechách hledali práci, bydlení a možnost lepšího života. (Pavelčíková 2004: 25-30) Někteří z těchto prvních migrantů se v Čechách usadili nadobro a později za nimi přijížděli další příbuzní ze Slovenska, jiní se po neúspěšných pokusech uchytit se zde vraceli zpátky na Slovensko. Vláda tyto pohyby obyvatelstva podporovala, neboť v Sudetech bylo potřeba usadit nové obyvatelstvo a získat pracovní sílu do nově otevíraných továren a zakládaných zemědělských družstev. Už v prvních poválečných letech byla přijata opatření, podle nichž měli být Romové/Cikáni, kteří prokázali ochotu pracovat a usadit se, různými způsoby podporováni.

Později byly tyto migrační pohyby podporovány a dokonce iniciovány ze strany československé vlády. V důsledku směrnice ÚV KSČ z r. 1962 o likvidaci cikánských osad na Slovensku byl roku 1965 založen *Vládní výbor pro otázku cigánského obyvatelstva*, který na základě Usnesení vlády č. 502/1965 Sb. začal dle v prosinci 1965 Výborem přijatých *Zásad pre organizovanie rozptylu a odsunu* realizovat odpovídající program. (Křištof 2003: 9; Nečas 1999: 103) Cílem programu bylo přesídlování Romů/Cikánů zejména z oblastí východního Slovenska, kde byla jejich koncentrace nejvyšší, do českých průmyslových oblastí, za účelem jejich snazší asimilace do okolní společnosti. (Nečas 1999: 103 Davidová 2000: 74) Byl ustaven systém tzv. „družebních okresů“, kdy se z jednoho určitého okresu na Slovensku Romové/Cikáni „přemísťovali“ do jednoho přesně určeného okresu v Čechách⁵. Na Slovensku byla těmto migrantům obvykle vyplacena stanovená finanční částka jakožto překlenovací příspěvek na získání ubytování a zaměstnání, která ovšem mohla být proplacena pouze v přiděleném konkrétním českém městě⁶. Romové/Cikáni ze Slovenska nejčastěji přicházeli do průmyslových oblastí severních Čech a severní Moravy. Tito Romové/Cikáni pocházeli z nejrozličnějších částí Slovenska, naprostá většina z nich však patřila do skupin tzv. usedlých slovenských nebo maďarských Romů/Cikánů, jejichž předkové žili na území Slovenska – ať už ve slovensky nebo v maďarsky hovořící části – usedle už několik staletí (Mann 2001) a hovořila jedním z dialektů slovenské romštiny. (Srov. Lípa 1965) Jednalo se tedy v naprosté většině o skupiny výrazně odlišné jak od předválečných českých a moravských Romů, tak od Romů/Cikánů olšských⁷ –

⁵ Západoslovenskému kraji byly určeny kraje Středočeský a Jihočeský, Středoslovenskému kraji Jihomoravský a Východoslovenskému kraj Severomoravský a Východočeský. Pro značný počet „vlastních“ Romů neměl přesun zasáhnout kraj Severočeský a Západočeský. (Křištof 2003: 9; Nečas 1999: 103)

⁶ Stojí za zmínku, že uvedené schéma nuceného přesunu se stalo jedním z momentů tematizovaných v dokumentu Charty 77 „O postavení Cikánů-Rómů v Československu“, který byl v podobě samizdatu pod číslem 23 zveřejněn 13. prosince 1978 a byl podepsán tehdejšími mluvčími Charty 77, Václavem Havlem a Ladislavem Hejdánkem. (Srov. Šiklová 2002; Křištof 2003: 9)

⁷ Olšští Romové/Cikáni jsou potomci cikánských skupin, které na konci 19. století, po zrušení specifického daňového systému v dunajských knížectvích Valašsku a Moldavsku (dnešní Rumunsko) začali migrovat na západ a usazovat se ve střední a západní Evropě (později též v USA). Od skupin tzv. usedlých Romů/Cikánů, kteří tvoří většinu dnešních romských/cikánských populací v České a Slovenské republice, se nejvýrazněji odlišovali tím, že byli z velké části až do roku

ti tvoří podle odhadů zhruba 10% současných romských/cikánských populací v České republice. (Horváthová 2002: 63)

Poslední velká migrační vlna Romů/Cikánů ze Slovenska se uskutečnila po roce 1989. Tato vlna probíhala po celá 90. léta minulého století, a protože v roce 1993 byla po rozpadu České a Slovenské Federativní Republiky vytvořena státní hranice mezi jeho nástupnickými státy – Českou a Slovenskou republikou⁸, pokračovala tato migrace nadále již napříč nově vytvořenými státními hranicemi. Na rozdíl od předchozích dvou migračních vln, tj. migrace poválečné a migrace v 70. letech, však tato vlna již neprobíhala ve srovnatelně masivním měřítku. Kromě toho, v prvních dvou vlnách docházelo k etablování romských/cikánských skupin v Čechách, často v oblastech zbavených historie, kde byli všichni obyvatelé nováčky; při poslední vlně však už v českých městech po řadu desetiletí romské/cikánské skupiny žily, a tak se jednalo často pouze o jejich příbuzné, kteří z nejrůznějších důvodů jako místo svého bydliště zvolili Českou republiku.

Sledované lokality. Sledované rodiny

Definice našeho výzkumného předmětu zájmu se během samotného výzkumu postupně měnila. Terénní výzkum jsme začali uskutečňovat v roce 2000 v romské osadě u východoslovenské obce Rukonov⁹. Původně jsme zamýšleli provést výzkum jedné *lokality*, tedy v našem případě dané romské osady. Narazili jsme ovšem na problémy způsobené sociální fragmentací dané osady, neboť se velmi často stávalo, že se nám navzájem příbuzné osoby z okruhu našich informátorů rafinovanými způsoby snažily zabránit v navštěvování příslušníků jiných, nepříbuzných rodin. Jednou z metod, kterou používali, bylo například opakování vět: *Nejsou doma, Nechod'te tam, Je to špatná rodina, nedávejte si tam kafe* atd. Postupně jsme si začali uvědomovat, že umně manipulování naší „domácí“ rodinou mnohem častěji navštěvujeme její *příbuzné* žijící v *jiných lokalitách* než její (nepříbuzné) sousedy žijící ve stejné osadě. Upustili jsme tedy od našeho původního odhodlání provést výzkum osady. Díky této terénní zkušenosti jsme si uvědomili fakt, že romská osada jako *prostorově* definovaný útvar neodpovídá žádnému útvaru, resp. jednolitému celku *sociálnímu* (natož pak obecně předpokládané „lokální romské

1959 (kdy byli násilně usazeni) skupinami kočovnými. Olašští a usedlí Romové/Cikáni se kromě toho liší též dialektem romštiny, vzhledem, způsobem obživy a řadou folklorních prvků i obecných kulturních vzorců; více k dané skupině viz Stojka – Pivoň 2003.

⁸ Součástí uvedeného procesu byl rovněž *Zákon o nabytí a pozbytí státního občanství České republiky* (č. 40/1993 Sb., účinnosti nabyl 1. 1. 1993), jehož dopad na cikánskou/romskou populaci byl mimořádný, neboť „svými nároky na prokázání státního občanství České republiky postavil de facto většinu Romů pobývajících na českém území do role cizinců“ (Křištof 2003: 11). Třebaže uvedená skutečnost měla jisté důsledky i pro námi níže zkoumané procesy, jedná o značně specifickou problematiku, míjející těžiště našeho předmětu zájmu, již se z tohoto důvodu v této práci nebudeme zabývat.

⁹ Rukonov (název obce je pseudonym) je obcí ležící asi 15 km západně od Prešova. Terénní výzkum jsme uskutečňovali v přílehlé cigánské osadě. K danému tématu více srov. Budilová – Jakoubek 2005a.

komunitě“). Předmět našeho zájmu je tedy nakonec definován *příbuzenskými* vztahy, nikoli *prostorovou* blízkostí, a to z toho prostého důvodu, že příbuzensky definovaná jednotka, na rozdíl od osady, jako smysluplná sociální jednotka funguje, resp. existuje. Nechali jsme se tedy vést terénem; jinými slovy: náš předmět zájmu se vlastně v průběhu výzkumu definoval sám. Naši informátoři tedy žijí v několika slovenských romských osadách na východním Slovensku (včetně „původní“ romské osady u Rukonova) a v několika českých městech. Jsou navzájem propojeni celou řadou různých příbuzenských a afinních vazeb (srov. Budilová 2006), cítí se být v první řadě členy této skupiny, odvozují od ní svoji primární sociální identitu a v rámci této skupiny tráví téměř veškerý svůj čas.

Ukázali jsme si, že sledovaná skupina neodpovídá žádné prostorově vymezené lokalitě. Naopak, funguje jako *ne-lokalizovaná síť*, definovaná vzájemnými příbuzenskými vztahy mezi jednotlivými osobami, v níž místo bydliště nehraje pro vnímání identity jejich členů žádný zvláštní význam. Naším informátorům tak do značné míry nezáleží na tom, *kde* jsou, ale hlavně *s kým* tam jsou; jak sami říkají: „Když je tam *rodina* [tj. příbuzní], tak jste *doma*“. Tato příbuzenská síť je rozprostřena napříč dvěma státními útvary – členy námi sledované skupiny tak nerozděluje pouze (často značná) prostorová vzdálenost, ale také státněpolitická hranice mezi Českou a Slovenskou republikou. Tato skutečnost však v jejich vnímání sebe sama a každodenní praxi nehraje žádnou roli. Sledovaná skupina je tedy nejen *trans-lokální*, ale také *trans-nacionální*.

Skutečnost, že naprostá většina terénních výzkumů v sociálněvědních oborech je zamýšlena jako výzkumy jednotlivých *lokalit*, případně *komunit*¹⁰, kromě jiného mnohé naznačuje. Naznačuje například to, že naše obvyklé pojetí „romské komunity“ jako společenství na jednom místě žijících „Romů“, kteří rozhodují a jednají jako „skupina“ či „komunita“ a mají svého vůdce, resp. reprezentanta¹¹, který může (a má) mluvit jejich jménem a rozhodovat za všechny, je spíše mylná a rozhodně etnocentrická. Právě tato (v principu ovšem chybná) představa o existenci (lokálního) romského „společenství“ či romské „komunity“ nás pak často nutí hledat na nejrůznějších místech „romské komunity“, psát projekty na jejich podporu či dělat výzkumy „romských osad“. Důsledky uvedené představy jsou tak nejen teoreticko-epistemologické, ale

¹⁰ Jedná se dokonce o jednu z ústředních premis diskurzu *community studies*, kde se „komunitou“ rozumí poměrně samozřejmě komunita *lokální*, tedy společenství obývající určitou konkrétní *lokalitu*; viz např. už samotný název dvou patrně nejreprezentativnějších klasických úvodů do daného diskurzu, a to *Community Life. An Introduction to Local Social Relations* (Crow – Allan 1994) a *Community Studies. An Introduction to the Sociology of the Local Community*. (Bell – Newby 1973)

¹¹ Existence instituce takového reprezentanta bývá někdy předpokládána i v minulosti, tedy „tradičně“ (*vajda*, *čhibalo*, *mujalo*). Jak ale dokládají výzkumy, jednalo se v daných případech vždy o reprezentaci *příbuzenskou*, nikoli *lokální* (srov. např. Horváthová 1964: 85), kdy dotyčná osoba reprezentovala příslušnou lokalitu pouze v případě, že ji obývala *jedna* příbuzenská skupina.

neméně také prakticky-politické, neboť kromě vlivu na východiska (a tedy i závěry, které jsou takto předjímaný) nejrozmanitějších výzkumů mají dopad i na formulaci lokálních, státních, ale i evropských politik zaměřených na Romy/Cikány.

Sledované rodiny a jejich identity

Poukazem na způsoby sebe-identifikace našich informátorů se dostáváme k problematice identity, resp. identit. Jak jsme uvedli, naši informátoři si říkají „Cigáni“. Tento termín však pro ně neznamena příslušnost ke specifické komunitě, ale spíše zvláštní kvalitu lidství. Být „Cigán“ znamená být jiný než ne-Cigán, *gadžo*¹². Nicméně tato diference, kterou sdílejí se všemi ostatními (i nepříbuznými), kteří se označují a vnímají jako „Cigáni“, s sebou nenese na druhé straně žádnou „stejnost“ mezi všemi osobami, rodinami a příbuzenskými skupinami, které se takto identifikují. Tímto způsobem, resp. sdílením této stejné diference („Cigáni“/„ne-Cigáni“) mezi všemi osobami označovanými a sebe-označujícími se jako „Romové“, „Cikáni“, nebo „Cigáni“ nevznikají žádné další podobnosti, solidarita nebo sdílená identita. V tomto kontextu se zdá nejpříměřenějším teoretickým schématem Jenkinsova¹³ dichotomie „(sociální) kategorie“ a „skupiny“. (Jenkins 1994, 1997) „(Sociální) kategorie“ v intencích tohoto autora označuje množinu lidí klasifikovanou jako takovou *zvnějšku*, zatímco „skupina“ představuje množinu osob, která se jako skupina sama traktuje na základě zakoušeného sdíleného pocitu příslušnosti (tj. ustavuje se takřikajíc *zevnitř*). Způsob, jakým naši informátoři chápou sebe samé jako „Cigány“ či „Romy“ přitom přesně odpovídá rovině (sociální) kategorie – tato množina lidí postrádá pevnější vnitřní vazby, stejně jako sdílený pocit sounáležitosti, což nám znemožňuje považovat ji za skupinu¹⁴; nicméně jako kategorie, zvenčí připsaná identita, nepochybně funguje a takto i existuje.

Primární a nejsilnější sociální identita našich informátorů ve smyslu příslušnosti k určité skupině je identita *příbuzenská* (která však pochopitelně souvisí s identitou „cigánskou“, tak jak jsme ji popsali výše). Koncept příbuzenství, přítomný v tomto společenství, je příbuzenství kognatické. (Budilová 2007) Naši informátoři považují za příbuzné všechny osoby spřízněné skrze všechny descendentní linie zhruba do třetí až čtvrté generace

¹² *Gadžo* je termín používaný našimi informátory pro označení ne-Cigána.

¹³ Ačkoli R. Jenkins je v rámci studia etnicity v současné době patrně nejznámějším proponentem uvedené dichotomie, navazuje v daném ohledu na tradici symbolického interakcionismu a interakcionistické sociologie, jakož i na díla některých sociologických klasiků (např. Charlese H. Cooleyho či Georga Simmela); za upozornění na uvedené zdroje Jenkinsem prezentovaného konceptu děkujeme anonymnímu recenzentovi naší studie.

¹⁴ „Tvůrcem“ a „garantem“ existence dané kategorie, jejímiž jsou „Romové“ do značné míry trpnými podílíky, je především okolní majoritní společnost. Právě zakoušený tlak ze strany majority, nabývající mnohdy (sdíleného) pocitu ohrožení, přitom může na straně jeho „příjemců“ vést v delší časové perspektivě k procesům, kdy se původně zejména *externími* parametry vymezená kategorie přerodí do na *sdíleném* pocitu *soupatříčnosti* ustavené skupiny.

z úhlu pohledu dospělého ega. Kromě kognatických příbuzenských vztahů hrají velice významnou roli vztahy afinní a z důvodu endogamních sňatků opakovaných po generace jsou členové námi sledované příbuzenské skupiny obvykle vzájemně spojeni celou řadou vztahů jak kognatických, tak afinních. Jinými slovy, osoba, se kterou má člověk nějaký kognatický vztah, je s ním ve většině případů spřízněna také afinně. (Srov. Budilová – Jakoubek 2004)

Naši informátoři tak náležejí do skupiny definované vzájemnými příbuzenskými a afinními pouty, která je obvykle pojmenována po společném zemřelém předkovi (v tomto konkrétním případě se jedná o skupinu nazývající se „Pervalovci“, po předkovi, jehož „romano nav“, romská přezdívka, byla „Pervalo“ – břichatý). Budeme se zde tedy zabývat identitou lidí, kteří se primárně identifikují jako „Pervalovci“. Tato skupina dnes zahrnuje čtyři až pět generací a její členové, jak jsme už uvedli, žijí v České a Slovenské republice. Téměř veškeré sociální styky a kontakty se odehrávají uvnitř této příbuzenské skupiny. Její členové spolu sdílejí své každodenní aktivity, mužská část této skupiny společně pracuje, všichni slaví společně všechny důležité svátky a rodinné oslavy, tráví společně volný čas, odpočinek i zábavu (srov. Budilová – Jakoubek 2006). Dalším důležitým faktorem je skutečnost, že členové této skupiny si v ideálním případě vybírají manželské partnery v jejím vlastním rámci (pravidlo endogamie).

Tato na příbuzenství založená identita souvisí s identitou na vyšší rovině abstrakce, s identitou „Cigána“, a to právě v tom, že být „Cigánem“ znamená pro naše informátory sdílet tuto na příbuzenství založenou primární sociální identitu, což ovšem na druhé straně znamená snahu omezovat na minimum všechny styky s nepříbuznými Cigány (přesněji s *příbuzensky se vymezujícími nepříbuznými* Cigány). Jak jsme si ukázali, když jsme popisovali náš výzkumný předmět zájmu a jeho proměny v čase, lidé žijící v prostorově vymezeném útvaru romské osady netvoří společně žádnou sociální jednotku, ani žádnou „lokální komunitu“.

Lokalita, migrace, příbuzenství a identita

Podíváme-li se blíže na migrační pohyby osob v rámci námi sledované příbuzenské sítě, ukáže se, že tyto pohyby lze klasifikovat do několika „migračních vln“. Už jsme viděli, že naši informátoři se mohli narodit například v romské osadě u Rukonova a prožít zde celý život, případně se z této osady mohli v průběhu svého života odstěhovat třeba do Ústí nad Labem, nebo do jiné slovenské cigánské osady, kde buď mohli, ale také nemuseli strávit zbytek života. Migrace přitom probíhala obousměrně – také ti, kteří se narodili v některé z českých lokalit, se mohli v určité fázi svého životního cyklu buď dočasně, nebo trvale ocitnout ve slovenských venkovských osadách. Ve většině případů dochází k migračním pohybům v průběhu života jednotlivce poměrně

často. Důvody jsou buď rodinné (sňatek, úmrtí v rodině, apod.), ekonomické (pracovní příležitost, lepší životní podmínky), strukturální (nedostatek bytů, nebo naopak možnost získat lepší bydlení), nebo mají příčinu na makro-sociálně-politické úrovni (v našem případě zejména poválečná migrace Romů/Cikánů ze Slovenska do Čech). Nejvýraznějším prvkem těchto přesunů je však skutečnost, že ať už se naši informátoři nebo jejich předkové stěhovali ze Slovenska do Čech nebo naopak, ať už se stěhovali z rodinných, ekonomických nebo jiných důvodů, vždy zůstávali součástí své příbuzenské skupiny, resp. nikdy se nestěhovali na jiné místo sami, mezi „cizí“; jejich přesuny byly vždy přesuny od příbuzných k příbuzným (resp. z jedné části této rozsáhlé příbuzenské sítě do části jiné). Místa, kde naši informátoři žijí, se často mění; pro jejich vnímání toho, kdo jsou, však tyto změny nemají žádný výraznější význam. Identita definovaná místem bydliště, vesnicí, lokalitou či regionem zde obvykle chybí¹⁵. Prostorově vymezené hranice tak v jejich sebepojetí nehrají zdaleka tak významnou roli, jako je tomu v případě majoritní populace, kdy tato identita naopak zaujímá v hierarchii kolektivních identit často nejvyšší pozici. Jinými slovy: na určité rovině samozřejmě naši informátoři tyto identity sdílejí, nicméně obvykle až na požádání, a pro samotnou organizaci jejich vlastních životů a pro jejich hodnotový žebříček tyto nemají téměř žádný význam.

Nyní se podíváme blíže na konkrétní migrační vlny mezi Slovenskem a Českou republikou v průběhu posledních zhruba šedesáti let z úhlu pohledu sledované příbuzenské skupiny a ukážeme si, jak tyto migrační pohyby ovlivňovaly danou příbuzenskou skupinu jako takovou, její hranice a podobu, stejně jako identitu jejich členů a zároveň na to, jaký vliv měly příbuzenské vztahy v rámci skupiny na její migrační pohyby.

Vlna první: 1945 – 1960

V tomto období docházelo k migraci prvních osob ze sledované romské osady u Rukonova do malého města v severních Čechách, Českého Štajnova¹⁶. Nikoli bez symbolického významu je skutečnost, že prvním mužem, který do tohoto města ze Slovenska přišel, byl Adam. Adam vykonával vojenskou službu v jednom severočeském městečku a následně dostal nabídku práce v zemědělském družstvu v Českém Štajnově. Na základě podepsání pracovní smlouvy na 20 let dostal od statku dům. Adam se zde usadil se svou ženou a dvěma dětmi a

¹⁵ Příznačná je přitom naše zkušenost získaná projížděním východoslovenským venkovem společně s našimi informátory. Často míváme Spišský hrad, patrně největší památku středověké architektury ve střední Evropě, o němž naši informátoři nemají ani tušení, ignorují jej, jako by jeho impozantní silueta v krajině vůbec nebyla. Zato mají dokonalý přehled o tom, kde a na jakých místech v regionu žijí jejich příbuzní. Přítomnost Spišského hradu pak zaznamenají až ve chvíli, kdy jeden z jejich příbuzných koupí parkoviště pod hradem a začne na něm vydělávat. Projíždíme tedy stejnou krajinou, každý ovšem s výrazně jinou (mentální) mapou.

¹⁶ Název lokality je pseudonym.

zůstal v Čechách nadobro. Usazování Adama v Českém Štajnově přitom probíhalo v součinnosti s přesunem Adamova mladšího bratra Martina, který sem záhy přišel rovněž s manželkou a nejstaršími dvěma dětmi (dalších pět dětí se jim potom narodilo zde). Stejně jako Adam – a v samozřejmé koordinaci s ním – začal Martin pracovat v zemědělském družstvu; stejně jako Adam dostal domek a stejně jako Adam zůstal navždy. Dvě nejstarší Martinovy děti (ve skutečnosti děti jeho ženy z prvního manželství, které ovšem Martin vychoval a přijal za své) si našly práci v Ústí nad Labem, založily rodiny a zůstaly. Oba jejich manželští partneři pocházeli z Rukonova, ze stejné příbuzenské skupiny jako Adam a Martin. Poté, co se Martinova (nukleární) rodina na novém místě etablovala, začal jejich dům hostit časté a početné návštěvy příbuzných ze Slovenska, a to nejen z jejich původní osady u Rukonova, ale též z osad dalších, kde žily další části této příbuzenské sítě.¹⁷ Migrace pokračovala. Někteří mužští příbuzní se totiž pokusili uchytit v Čechách, najít si zde práci a zůstat, a jako základnu přitom – zcela pochopitelně – využívali rodin, resp. domovů Adama a Martina. Mnoho z nich však neuspělo; jejich pobyty byly krátkodobé a často se poté, co jim došly peníze, vraceli zpět na Slovensko. Velmi častým důvodem neúspěchu byly též mimomanželské vztahy, které zde muži navazovali; po jejich odhalení se totiž na nátlak manželek a celé příbuzenské skupiny museli vrátit zpět. Jiní příbuzní však uspěli a usadili se (se svými rodinami) v Ústí nad Labem, v blízkosti rodin dvou Martinových dětí.

Úspěšnost a neúspěšnost těchto prvních pokusů tedy do značné míry závisela na tom, do jaké míry byly v souladu s rodinnými zájmy (zde ve smyslu širší příbuzenské skupiny). Ti, kteří se v Čechách usadili s rodinami, případně zde (své nukleární) rodiny založili, obvykle zůstali, přičemž ovšem nepřestali patřit do původní příbuzenské skupiny. Ti, kteří svým odchodem způsobili rozpad rodin nebo tenze v rámci vztahů v širší příbuzenské skupině, se většinou po krátké době vrátili zpět.

Ještě je třeba poznamenat, že příbuzenská skupina Adama a Martina nebyla první cigánskou skupinou v Českém Štajnově. Už v době příchodu Adama žila ve městě jiná cigánská příbuzenská skupina, pocházející z východního Slovenska (z oblasti Hanušovců nad Topľou), jejíž první členové se zde usadili těsně po válce. Přestože obě skupiny měly paradoxně stejné příjmení, neměly spolu nic společného a udržovaly si vzájemný odstup. V žádném případě v tomto období nedocházelo mezi oběma skupinami ke sňatkům.

Vlna druhá: 70. a 80. léta

Jak už jsme naznačili, zejména 70. léta minulého století se nesla v duchu masivních, státem organizovaných „přesunů“ Romů/Cikánů ze (zejména východ-

¹⁷ Mezi tyto osady patří například Vítáz (Dolína), Žehra, Spišské Podhradie, Dobrá Voľa a další.

ního) Slovenska do českých regionů. V této době přicházejí do Českého Štajnova další cigánské příbuzenské skupiny, které nebyly příbuzné ani s Adamovou a Martinovou skupinou, ani s prvními cigánskými usedlíky ve městě. Obrázek „romské/cikánské komunity“ ve městě tak začal být pestřejší a různorodější; nicméně tato skutečnost nevedla k žádným významnějším sociálním kontaktům mezi těmito jednotlivými cigánskými skupinami – jejich členové se naopak snažili vzájemné kontakty spíše minimalizovat a tyto skupiny nadále zůstávaly endogamní.

Rodina Adama a Martina už byla v 70. letech v Čechách dobře zabydlená, měla dvě nejvýznamnější centra v Českém Štajnově a v Ústí nad Labem, která spolu udržovala hojné kontakty, stejně jako s původními romskými osadami na Slovensku. Řada dalších nukleárních rodin ze slovenské části této příbuzenské sítě přitom využila tehdejší státní „podporu“ a přestěhovala se buď do Českého Štajnova nebo do Ústí nad Labem. Místo bydliště přitom zvolily poblíž svých zde již usazených příbuzných, protože taková volba s sebou nesla podporu a pomoc v případě nouze, stejně jako možnost nepřetržitých sociálních kontaktů. Tímto způsobem byla založena další „buňka“ v Pekelském Dole poblíž Českého Štajnova. Zde se po sňatku usadila také Adamova dcera, která se vdala za svého prvního bratrance, syna Adamova bratra žijícího v Rukonově.

Migrace však v této době už neprobíhala pouze v směru Slovensko – Čechy. K neustálým výměnám obyvatelstva docházelo také mezi jednotlivými českými lokalitami (příčiny byly různé: sňatky, pracovní příležitosti, možnosti bydlení, atd.). V této době se také objevilo několik prvních případů migrace opačné, tedy z českých lokalit do lokalit na Slovensku – příčinou byly většinou sňatky (tak se například na Slovensko odstěhovaly dvě z Martinových dětí narozených v Českém Štajnově). V této době měla tedy migrace charakter již pevně etablovaných vzorců pohybu osob mezi jednotlivými částmi či segmenty jedné velké příbuzenské sítě. Veškeré pohyby však stále probíhaly uvnitř hranic vymezených příbuzenskými vztahy, rovněž sňatky se stále uzavíraly v principu endogamně. Zajímavou skutečností, na kterou je třeba poukázat, přitom je, že například v Českém Štajnově v této době žila námi sledovaná příbuzenská skupina již po několik desetiletí v prostorové blízkosti s dalšími cigánskými příbuzenskými skupinami, aniž mezi nimi došlo k navázání obdobných vztahů (např. afinních, prostřednictvím sňatků).

Vlna třetí: po roce 1989

Porevoluční migrace se od předchozích vln poněkud lišila. Jednou z nejvýraznějších odlišností přitom byl fakt, že zatímco v dřívějších vlnách se přemísťovaly celé (obvykle nukleární) rodiny, v tomto období už zpravidla docházelo pouze k přesunům jednotlivců. Stále se však jednalo, jako doposud vždy, o pohyby v rámci příbuzensky definované jednotky. Často, a to zejména po

rozdělení Československa v roce 1993 a znovuzavedení hraničního režimu, se jednalo pouze o legalizaci dlouhodobého pobytu jednoho z manželů či některých dětí; v jiných případech například přicházely do Čech dospělé děti zde žijících osob, které z nějakého důvodu byly vychovány na Slovensku. V některých případech se zase jednotlivci, žijící po dlouhou dobu v Čechách, museli kvůli problémům s vyřizováním občanství po rozpadu Československa vrátit na Slovensko. Stejně tak ale stále odcházeli na Slovensko lidé narození v Čechách například z důvodu sňatků. Pokračovala též migrace mezi jednotlivými českými (a samozřejmě slovenskými) lokalitami. Neustálá migrace jednotlivců mezi oběma státními útvary i mezi jednotlivými lokalitami v rámci těchto dvou států pak pokračuje v zásadě dodnes.

Novým motivem, který se v tomto období objevuje, je zejména pracovní migrace ze Slovenska do Čech. Zatímco před rokem 1989 nebyla o pracovní místa nouze (hlavně díky komunistické politice povinné zaměstnanosti), počínaje 90. lety minulého století se tento stav mění. Zároveň se zhoršuje ekonomická situace Romů/Cikánů, zejména ve východních regionech Slovenska. V případě této migrace se obvykle jedná buď o krátkodobé pobyty (tzv. „*týždňovky*“) pracovních skupin (většinou vzájemně příbuzných mužů), využívajících útočiště u svých příbuzných v České republice, nebo o dlouhodobé pracovní kontrakty, kdy pracovní skupiny pobývají v ČR po dobu několika týdnů, po nichž následuje například desetidenní volno strávené doma na Slovensku. Tyto formy pracovních migrací ovšem obvykle nemají za následek dlouhodobý pobyt či trvalé usazení v ČR. V období po roce 1989 už také do zmíněných lokalit (například Český Štajnov či Pekelský Důl) nepřišla žádná nová cigánská příbuzenská skupina; všichni příchozí byli v zásadě už na některou z těchto skupin napojeni, resp. byli její součástí i dříve.

Závěr

Na předchozích stránkách jsme se pokusili zaměřit, obecně řečeno, na Romy/Cikány v transnacionální perspektivě. Jak jsme naznačili již v *Prologu*, není takový počin ani zdaleka bezprecedentní. Přesto se naše výsledky do značné míry se závěry většiny uvedeným způsobem orientovaných studií spíše míjejí. Klíčovým důvodem tohoto míjení je přitom volba perspektivy, respektive předmětu zájmu. Zatímco stávající produkce často tematizuje Romy a *jejich* (transnacionální) jednání *en bloc*, kdy je příslušným (transnacionálním) aktérem v typickém případě evropská či dokonce světová „romská komunita“ (případně „romská diaspora“), naše studie měla základ v mikroperspektivě, kdy jsme jako jednotku našeho zájmu zvolili – následující v tomto její vlastní sebe-

definici – konkrétní romskou/cikánskou *příbuzenskou* skupinu¹⁸. Třebaže uvedené perspektivy a jim odpovídající závěry by bylo možné chápat jako alternativní, resp. komplementární, možno (či nutno) doplnit, že v případě našich informátorů představuje jedinou rozhodování a akceschopnou jednotku, již zakoušejí jako „svoji“, tj. jako „my-skupinu (srov. Třeštík 1968: 38), odpovídající *příbuzenská* formace, jejíž identita, resp. identita jejích členů je budována v základním plánu především v *opozici* k jiným romským/cigánským nepřibuzným (a ovšem příbuzensky se vymezujícím) skupinám. Ačkoli jsou si tedy naši informátoři vědomi, že své „romství/cigánství“ sdílejí s jistou kategorií osob – s ostatními Romy/Cigány, je tím, co pro tuto kategorii chápou jako definiční, především sdílení roviny či kódu difference – tj. *shoda* v tom, v čem spočívá princip *odlišování*, konkrétně tedy, že příslušné opozice sledují příbuzenské linie. V obecné rovině tedy můžeme v dílci H. Eidheima (Eidheim 1969) říci, že *dichotomizace* dotyčných skupin je vzájemně *komplementární*. Existence (kulturně sdíleného) rámce daného procesu dichotomizace a komplementarizace s sebou ovšem nijak nenese existenci odpovídající (např. etnické) skupiny či komunity. V *tomto* ohledu lze tedy naši studii chápat rovněž jako kritiku zmíněných prací, pro které existence takové skupiny představuje (nejen) konceptuální východisko.

*

Více než polovina všech našich informátorů, jejichž spleť osudy jsme popisovali na předchozích stránkách, se narodila v Československu, byla svědkem jeho rozpadu a vzniku dvou nových státních útvarů – České a Slovenské republiky. Popisovaná příbuzenská skupina tak byla rozdělena státní hranicí; tento zlom však neměl žádný výraznější dopad na její fungování. V rozporu s tím, co bychom snad očekávali, neměly pád komunismu, následné rapidní sociální a ekonomické proměny společnosti, ani rozdělení Československa téměř žádný vliv na fungování příbuzenské sítě, jejíž analýzou jsme se zde zabývali. Sledovaná příbuzenská skupina nadále jako taková funguje, sociální vztahy v rámci skupiny nadále přetrvávají a – co je ještě důležitější – její členové mají stále pocit primární příslušnosti k tomuto celku. Naši informátoři všech generací jsou primárně a zejména příslušníky této příbuzenské sítě a tuto identitu sdílejí bez ohledu na věk, užívaný jazyk a státní příslušnost.

V případě první migrační vlny ze Slovenska po roce 1945 se občas stávalo, že odchod některých jednotlivců způsobil rozpad rodiny a šel tak někdy přímo proti zájmům příbuzenské skupiny, v níž vládne imperativ, že příbuzní by měli zůstat pospolu. Jak jsme viděli, ne všichni, kdo se chtěli usadit v Čechách,

¹⁸ Dlužno ovšem doplnit, že příbuzenská skupina coby „migrační jednotka“, a rovněž tak migrační vzory sledující příbuzenské linie, nejsou v žádném případě „romským specifikem“. Setkáváme se s nimi rovněž např. u chudých migrantů ze třetích zemí a dalších skupin. (Srov. např. Massey 1990; Tilly – Brown 1967)

uspěli, a v dlouhodobé perspektivě byli úspěšní ti, kdo svým jednáním nekřížili rodinné zájmy, resp. zájmy celé širší příbuzenské skupiny. Následná migrace byla pro jednotlivce i celé nukleární rodiny v mnohém jednodušší, nejen pro poskytovanou státní podporu, ale také pro možnost opřít se v Čechách o již zde usazené příbuzné. Tato migrační vlna byla nejmasivnější a nejúspěšnější. Příbuzenská skupina stále držela pospolu a udržovala též poměrně striktně endogamní (nikoli však endo-lokální!) sňatkový vzorec. Intenzita migrace 90. let minulého století už tak silná nebyla a většinou zahrnovala pouze jednotlivce. Stále ještě převažovaly endogamní sňatky, nicméně v této době se poprvé objevují endo-lokální sňatky s členy cizích, nepřibuzných, avšak ve stejné lokalitě žijících cigánských příbuzenských skupin. Zajímavé přitom není tolik to, že k takovým sňatkům začalo docházet, jako spíše to, že k nim začalo docházet tak pozdě (po téměř 60 letech vzájemného soužití v rámci jedné lokality). Je však třeba zdůraznit, že tyto nové vazby mezi doposud cizími cigánskými příbuzenskými skupinami žijícími ve stejné lokalitě, *nejsou navazovány se všemi* takovými skupinami, ale jsou ustavovány vždy pouze pečlivě vybrané aliance. Posunem sňatkového chování v tomto období tedy nikterak nedochází k vytvoření (jedné) romské/cikánské lokální komunity ve smyslu společenství spojeného celou řadou jiných vztahů než vztahů příbuzenských. Nedochází k ustavení *komunity*, pouze se přeskupí a transformují *příbuzenské* vztahy, a to podle v principu *týchž vzorců*, které byly běžné ve slovenských osadách.

V rámci námi sledované příbuzenské skupiny dále dochází ke stále intenzivnější kooperaci a intenzivnějším kontaktům mezi českými lokalitami; naopak vztahy se slovenskou částí příbuzenské skupiny se v některých případech začínají oslabovat. Důvodem je v některých případech zejména radikální ekonomický propad některých slovenských cigánských osad, který se výrazně podepsal na omezené mobilitě zde žijících osob, což ve svém důsledku vedlo k omezení sociálních styků s příbuznými žijícími na vzdálenějších místech.

*

Podíváme-li se na dlouhodobé snahy československých vlád o vytvoření „československé“ identity (ba dokonce jednoho československého národa¹⁹), kdy byla podporována představa společné identity založená na teritoriu, blízkosti jazyka a kultury (která měla být ideálně podpořena vzrůstajícím počtem česko-slovenských manželství), musíme konstatovat, že tyto snahy byly spíše neúspěšné. S rozpadem Československa (oficiálně tehdy již České a Slovenské Federativní Republiky) se od tohoto snažení upustilo, resp. toto se odsunulo jako předmět zájmu do oblasti historie a na stránky učebnic. Na předcházejících stránkách jsme si však představili skupinu, která přeci jen byla

¹⁹ K ideji čechoslovakismu ze starší doby viz např. Pražák 1925, obecně a v kontextu viz Rychlík 1997, 1998.

a je těmito letitými státními intervencemi poznamenána. Jak jsme si ukázali, identita členů této příbuzenské sítě nikdy nebyla vázána na teritorium – tito lidé nikdy neopustili svůj základní postoj ke světu založený na zdůrazňování primární důležitosti příbuzenské příslušnosti. Pokud však vezmeme v potaz (mezi)státní – či, chcete-li, tak transnacionální – kontext, ve kterém daná příbuzenská skupina funguje (resp. byla donucena fungovat), mohli bychom členy této příbuzenské skupiny (s jistou mírou nadsázky) označit za poslední Čechoslováky²⁰.

Lenka J. Budilová se věnuje antropologickým tématům, jako je teorie příbuzenství či problematika terénního výzkumu. V současné době se zabývá zejména otázkami dědické praxe, sňatkových strategií a migračních pohybů obyvatel bulharských obcí Vojvodovo a Belinci.

Marek Jakoubek přednáší od roku 2001 na Katedře antropologie FF ZČU v Plzni, jako externista působí na Katedře sociální a kulturní ekologie FHS UK v Praze. Zabývá se cikánskými-romskými skupinami, česko-bulharskou krajan-skou problematikou a obecně otázkami spojenými s teorií etnicity a metodologií (sociálních) věd.

LITERATURA

- ARMSTRONG, J. A., 1976: Mobilized and Proletarian Diasporas. In: The American Political Science Review 70, č. 2, s. 393-408.
- BAAR, van H., 2008: The Way out of Amnesia? Europeanization and the Recognition of the Roma's Past and Present. In: Third Text: Critical Perspectives on Contemporary Art and Culture 22, č. 3, s. 373-385.
- BASCH, L. G. – GLICK SCHILLER, N. – SZANTON BLANC, C., 1994: Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. Amsterdam: Gordon and Breach.
- BELL, C. – NEWBY, H., 1973: Community Studies. An Introduction to the Sociology of the Local Community. London: George Allen and Unwin, 262 s.
- BRANDES, D., 2001: Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen. München: Oldenbourg, 558 s.
- BUDILOVÁ, L., 2007: Cigánská příbuzenská skupina: antropologická perspektiva. In: Mareš, P. (eds.): Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze. Brno: Mezinárodní politologický ústav MU, s. 203-221.

²⁰ Touto víceméně metaforickou tezí rozhodně nechceme zpochybnit řadou bývalých občanů Československa dodnes vyznávanou a (obvykle s nostalgii) zakoušenou československou *identitu*. Naopak – členové popisované skupiny se jako Čechoslováci ani na úrovni identity nezakoušejí, ani se jako takoví nedeklarují. Za klíčové ovšem považujeme – a právě to jsme se v naší studii snažili doložit především, že na rozdíl od pocitů, deklarací či politických programů čechoslovakismu příslušníci dané skupiny jako Čechoslováci skutečně *jednají*, resp. *existují* na úrovni (a to v principu každodenní) *praxe*.

- BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M. 2004: Příbuzenství v romské osadě. In: Marek Jakoubek/Tomáš Hirt (eds.), *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2004, s. 9-64.
- BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M., 2005a: Historicko-etnografický náčrt romské osady u obce Rukonov. In: *Lidé města* 14, č. 1. s. 75-100.
- BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M., 2005b: Ritual impurity and kinship in Gypsy osada in eastern Slovakia. In: *Romani Studies* 5, 15, č. 1, s. 1-29.
- BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M., 2006: Dva životy / Duj dživipena. In: Lenk, L., Svoboda, M., Jakoubek, M., Kučerová, K. (eds.): *Argonauti za obzorem západu*. Sborník textů z 1. mezinárodní konference AntropoWebu, Plzeň 4. – 5. 11. 2005. Plzeň: Nakladatelství a vydavatelství Vlasty Králové, s. 96-106.
- BUDILOVÁ, L., 2006: Cigánská příbuzenská skupina: antropologická perspektiva. In: Mareš, P. – Hofírek, O. (eds.): *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita, s. 203-224.
- CROW, G. – ALLAN, G., 1994: *Community Life. An Introduction to Local Social Relations*. New York: Harvester-Wheatsheaf, 229 s.
- DAVIDOVÁ, E., 2000: Poválečný vývoj a osudy Romů v letech 1945 – 1989. In: *Černobílý život*. Praha: Gallery, s. 67-78.
- DIASPORA: A JOURNAL OF TRANSNATIONAL STUDIES, editor Khachig Tölölyan; Published by University of Toronto Press.
- EIDHEIM, H., 1969: When Ethnic Identity is a Social Stigma. In: Barth F., (eds.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget. s. 39-57.
- HAIŠMAN, T., 1999: Romové v Československu v letech 1945 – 1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice (1945 – 1998)*, Praha: Socioklub 1999, s. 137-183.
- HANZAL, J., 2004: Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 240 s.
- HIRT, T., 2004: Romská etnická komunita jako politický projekt: kritická reflexe. In: Jakoubek, M. – Hirt, T. (eds.): *Romové – kulturologické etudy*. Nakladatelství Čeněk 2004. s. 72-91.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1964: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 396 s.
- HORVÁTHOVÁ, J., 2002: Kapitoly z dějin Romů. Praha: společnost Člověk v tísni, společnost při ČT, o.p.s. v nakladatelství Lidové noviny, 84 s.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M., (eds.), 2006: „Po Židoch Cigáni“. Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945. I. díl (1939 – srpen 1944). Praha: Triáda. 898 s.
- JENKINS, J., 1997: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage 1997. 224 s.
- JENKINS, R., 1994: Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power. In: *Ethnic and Racial Studies* 17, č. 2, s. 197-223.
- KRIŠTOF, R., 2003: Závěrečná zpráva k projektu Analýza soudobé migrace a usazování příslušníků romských komunit ze Slovenské republiky na území České republiky (č.j. OAMP-948/2003). Praha: IOM Mezinárodní organizace pro migraci; dostupné na: http://aa.ecn.cz/img_upload/ea85d6c87301f0a7507b0e8d7b873b63/analyza_migrace_rom.pdf
- LÍPA, J., 1965: *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém: k otázkám starých a novějších složek v její gramatice a lexiku*. Praha: ČSAV, 63 s.

- LIPA, J., 1990: The Fate of Gypsies in Czechoslovakia under Nazi Domination. In: Berenbaum, M. (eds.) *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York-London, s. 207-215.
- MANN, A., B., 2001: *Romský dějepis*. Praha: Fortuna 48 s.
- MASSEY, D. S., 1990: Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. In: *Population Index* 56, č. 1, s. 3-26.
- NEČAS, C., 1981: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 180 s.
- NEČAS, C., 1999: *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc: Univerzita Palackého, 129 s.
- NEČAS, C., 2000: The Holocaust of the Czech Roma. Praha: *Prostor*, 213 s.
- NOSKOVÁ, H. – VÁCHOVÁ, J., 2000: *Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska (1945 – 1954)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, s. 297.
- PAPE, M., 1997: *A nikdo vám nebude věřit: Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku*. Praha: Nakladatelství G plus G, 197 s.
- PAVELČÍKOVÁ, N., 2004: *Romové v českých zemích v letech 1945 – 1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 183 s.
- PRAŽÁK, A., 1925: *Československý národ*. Bratislava: Academia, 68 s.
- RYCHLÍK, J., 1997: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava, 360 s.
- RYCHLÍK, J., 1998: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Bratislava, 554 s.
- SAFRAN, W., 1991: Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. In: *Diaspora* 1, č. 1, s. 83-99.
- SHEFFER, G., 1995: The Emergence of New Ethno-National Diasporas. In: *Migration* 28, s. 5-28.
- SOCIÁLNÍ STUDIA. *Transnacionalismus*, 6, č. 1/2009.
- STANĚK, T., 1991: *Odsun Němců z Československa 1945 – 1947*. Praha: Academia – Naše vojsko, 536 s.
- STOJKA, P. – PIVOŇ, R., 2003: *Náš život/Amáro trajo*. Bratislava: sd studio, 138 s.
- SZALÓ, C. 2007: *Transnacionální migrace. Proměny identit, hranic a vědění o nich*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK). 176 s.
- ŠIKLOVÁ, J., 2002: *Romové a Charta 77*, dostupné na: <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18211>
- TILLY, C. – BROWN, C. H., 1967: On Uprooting, Kinship, and Auspices of Migration. In: *International Journal of Comparative Sociology* 8, č. 2, s. 139-164.
- TŘEŠTÍK, D., 1968. *Věk zlatý a železný*, In: Graus, F. (eds.): *Naše živá a mrtvá minulost*, 8 esejí o českých dějinách. Praha: Svoboda, s. 26-43.
- VACULÍK, J., 1984: *K reemigraci a usídlování volyňských Čechů v letech 1945 – 1947*. In: *Český lid* 71, č. 3, s. 167-177.
- VACULÍK, J., 1993: *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945 – 1950*. Brno, 158 s.
- VAGAČOVÁ, I. – FOTTA, M., 2006: *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 189 s.
- VERTOVEC, S. – COHEN, R. eds., 1999: *Migration, Diasporas, and Transnationalism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- WERBNER, P., 1990: *The Migration Process: Capital, Gifts and Offerings Among British Pakistanis*. New York: Berg.